

Психологічні детермінанти гармонійного розвитку особистості

Проблема особистісного розвитку більш ніж сторіччя привертає увагу багатьох дослідників. Ідею психічного особистості розвитку запроваджено Г. С. Костюком, який розглядав його як низку послідовних змін, що характеризують прогресуючий рух структур психіки (фізичних, розумових, емоційних, моральних) від нижчих рівнів до вищих [2]. Детермінанти психічного розвитку Г. С. Костюк вбачав у внутрішніх суперечностях особистості (розбіжності між новими потребами і наявним психічним станом; невідповідності рівня особистісного розвитку наявному місцю людини в соціумі). Зовнішніми факторами особистісного розвитку є спадковість (тип нервової системи), темперамент, умови виховання, релігія, культура, соціальне середовище.

Актуалізація внутрішніх суперечностей спонукає особистість до саморуху. В процесі особистісного розвитку провідне місце займає мотиваційна сфера, яка включає мотиви різного походження і змісту. Від ступеня узагальненості й стійкості вищих мотивів залежить витривалість особистості у конфліктних ситуаціях, її здатність чинити опір спокусам. Мотивацію поведінки особистості Г. С. Костюк пов'язував з конфліктами між різними мотивами. Виникаючи як ситуаційне явище, такі конфлікти можуть стати стійкими індивідуальними особливостями, надавати суперечливості поведінці. Без належного переборення, ці суперечності призводять до невротичних станів, визначаючи цим дисгармонійність особистісного розвитку.

Отже, особистісний розвиток може бути як продуктивним, спрямованим на особистісне зростання (І. С. Булах), так і непродуктивним, що зумовлює розвиток дисгармоній (Б. С. Братусь). Усвідомлена моральна мотивація зумовлює стійкість вищих мотивів і подолання внутрішньоособистісних суперечностей і виступає психологічною детермінантою продуктивного особистісного розвитку.

Сьогодні у психології широко досліджуються окремі види розвитку базових психічних процесів: *психофізіологічного* (О. М. Кокун), *вольового* (В. Джемс, В. К. Калін, І. Д. Ладанов, О. П. Макаревич), *інтелектуального* (С. Мадді, В. О. Моляко, Н. В. Чепелева), *соціально-комунікативного* (О. І. Власова, Т. Г. Григор'єва, Л. В. Долинська, Т. П. Усольцева), *морального* (М. Й. Боришевський, І. С. Булах, Л. Ю. Москальова, Г. О. Онищенко), *духовного* (І. Д. Бех, Г. П. Васянович, І. А. Зязюн,

Е. О. Помиткін, М. В. Савчин) як складових загального процесу особистісного розвитку.

Однак, чіткі критерії якісних змін, що характеризують вектор гармонійності цілісного розвитку особистості, сьогодні, нажаль, відсутні.

Показником продуктивності цілісного розвитку особистості виступає «особистісне зростання» (К. Роджерс), яке пов'язане зі зміною способів сприйняття власного внутрішнього світу, з прагненням змінити власне «Я» і своє ставлення до життя. І. С. Булах визначає особистісне зростання як процес «самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного Я, що актуалізує нові рівні відкриття у себе моральних почуттів й піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій як вільних і відповідальних вчинків» [1, с. 20].

С. Л. Рубінштейн розумів особистісний розвиток як рух особистості до духовного сходження. Формула детермінації С. Л. Рубінштейна: зовнішні чинники діють через внутрішні умови, є визначальною у вивченні генезису особистісного зростання [6]. Г. С. Костюк показав, як психічні компоненти визначаються зовнішніми обставинами і водночас внутрішньо регулюють їх. Він розуміє особистість як сукупність внутрішніх умов, що сформувалися в залежності від попередніх впливів середовища, і є системою, що сама себе регулює і вдосконалює [2].

У радянській психології розвиток особистості розглядається з позиції його зумовленості лише зовнішніми чинниками й визначається процесом інтеріоризації суспільних цінностей, засвоєнням суспільного досвіду (О. М. Леонтьєв), оволодінням нормами, зразками та еталонами суспільства (М. І. Воловікова, Л. І. Рувінський, В. Є. Чудновський), перетворенням суспільних мотивів в особистісні (Л. І. Божович, П. М. Якобсон), інтеграцією з соціальним середовищем (О. Г. Асмолов).

Сучасні дослідники стверджують особливу роль свідомості в процесі особистісного розвитку. Поняття «розвиток особистості» презентується як: «накопичення нових можливостей та індивідуальних потенціалів» (К. О. Абульханова-Славська), «здатність до соціальної активності» (М. Й. Боришевський, В. І. Слободчиков), «сходження до духовно-морального виміру» (І. Д. Бех, М. В. Савчин). З. С. Карпенко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко розглядають розвиток особистості як суб'єкта власної психічної активності, що визначається на основі

уявлень про саморух, самоактивність. Регулятивну функцію в цьому процесі виконує свобода, адже особистість є відповідальною за своє становлення і функціонування.

Розвиток особистості за А. Маслоу – це динамічний процес змінювання, який триває безперервно на основі «мотивації особистісного зростання» у напрямку актуалізації буттєвих потреб людини. Ядром особистості виступає «Я-концепція», яка визначає тенденцію до самоактуалізації як головної рушійної сили життя.

Відповідно до наукових положень багатьох дослідників характерним є тісний взаємозв'язок особистісного зростання з моральним становленням (Р. Байярд, Г. О. Балл, А. Бандура, Б. С. Братусь, І. С. Булах, А. Є. Лічко, Е. О. Помиткін, Ф. Райс, Г. А. Цукерман та ін.). Майже усі дослідники погоджуються з тим, що рівень особистісного розвитку визначається рівнем духовно-моральної *свідомості й волі*, що зумовлює моральний самоконтроль людини над власними психічними станами. Інакше кажучи, мова йде сформованість духовно-моральної саморегуляції. І. С. Булах простежує прямий взаємозв'язок між процесами особистісного та морального зростання: змістовно-сміслові контексти понять «особистісне зростання» та «моральне зростання» є синонімічними [1]. Передумовою морального зростання виступає процес становлення моральної самосвідомості, моральних суджень (Л. Колберг, Ж. Піаже), емоційно-ціннісних переживань (М. І. Воловікова).

Відтак, моральний розвиток визначає вектор продуктивності особистісного розвитку. Таким чином, можна стверджувати, що особистісний розвиток може бути *гармонійним* (продуктивним), що зумовлюється розвитком моральної самосвідомості, і *дисгармонійним* (непродуктивним), що визначається несформованістю моральної самосвідомості й зумовлює розвиток особистісних дисгармоній [4].

Ідея Г. С. Костюка, який розглядав особистісний розвиток як низку прогресивних змін, що характеризують рух людської істоти від нижчих рівнів до вищих, дає підстави для визначення рівнів особистісного зростання. С. Л. Рубінштейн запропонував трьох-рівневу структуру особистості: психофізіологічний (базовий рівень), індивідуально-психологічний та соціально-особистісний, який базується на зрілих ставленнях особистості (до себе, до інших, до світу) [6]. Б. С. Братусь, розширює трьох-рівневу модель С. Л. Рубінштейна, додаючи до неї вищий – екзистенціальний

рівень – життєтворчості, що досягається через здійснення особистісного вибору, визначення сенсу життя, керування смисловою регуляцією. Л. В. Сохань зауважує, що здатність людини до функціонування на рівні життєтворчості визначає її особистісне (психічне, психологічне і духовне) здоров'я.

Зближуючи категорії психічного, психологічного і духовного здоров'я, С. Д. Максименко розглядає їх у якості шаблів процесу розвитку особистості [3, с. 4]. Сформованість позитивних ставлень до себе, до інших, уміння справлятися з життєвими проблемами припускає наявність позитивного самосприйняття та емоційно-ціннісного відношення до інших. Конструктивна реалізація людиною позитивних ставлень створює відчуття гармонії, щастя і духовного спокою. С. Д. Максименко відзначає, що психологічно здорові особистості стресостійкі, здатні самостійно ставити мету, приймати рішення, відповідати за свої вчинки.

За переконанням Е. О. Помиткіна, гармонійний особистісний розвиток являє собою збалансований розвиток 4-х сфер особистості: фізичної (здоровий спосіб життя), емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної [5, с. 235]. Г. П. Васянович також вважає, що умовою гармонійного розвитку особистості є рівномірність розвитку усіх її складових, проте саме духовна домінанта має визначати розумовий, моральний та естетичний розвиток особистості. Особистісний розвиток відбувається шляхом поступового переходу від засвоєння вищих (естетичних, моральних, духовних) цінностей до формування відповідних якостей. Л. В. Помиткіна визначає гармонійний розвиток – як збалансований розвиток окремих підструктур особистості. Значна частина особистісних дисгармоній зумовлені психологічною неконгруентністю.

Спираючись на розглянуті підходи, ми припускаємо, що продуктивний особистісний розвиток, моральне становлення, психологічне здоров'я, гармонійність характеру і конструктивна життєтворчість особистості тісно пов'язані між собою, оскільки зумовлюються високим рівнем духовно-моральної саморегуляції [4].

Розглядаючи динаміку особистісного розвитку, слід зазначити, що він відбувається не лінійно, а має періоди стабільності й психологічних криз. Е. Еріксон розумів кризу як психологічний стан, що виникає при блокуванні цілеспрямованої життєдіяльності зовнішніми або внутрішніми чинниками, пов'язаними з переходом до

нового етапу розвитку особистості. Наслідком вдалого проходження кризи є досягнення певного рівня особистісної зрілості. Якщо криза вчасно не вирішується, то проблема буде виникати на кожній наступній стадії розвитку.

Психологічні закономірності подолання життєвих криз (вікових, духовних, ціннісних, екзистенційних) висвітлюються у дослідженнях Т. М. Титаренко, В. Франкла, Г. Шихі та ін. Приймаючи виклики долі, людина розвивається і свідомо обирає більш складні, але відповідні для її потенціалу завдання. Відмовляючись від вирішення проблем або обираючи ті, що перевищують її особистісні ресурси, людина переживає кризи. За В. Франклом, процеси перебудови смислових структур та переорієнтація на нові життєві цінності, що відбуваються під час кризи, значно впливають на подальший розвиток особистості [7, с. 49-88]. Усі типи психологічних криз супроводжуються підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту. У ситуації зіткнення мотивів особистість не завжди може зробити вибір, оскільки не спрацьовує психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції. Неузгодженість ідеалів, смислів і цінностей може призводити до духовно-психологічного *дисонансу*, прагнення до подолання якого спонукає людину до активного духовного саморозвитку і потребує вольових зусиль [5, с. 165].

Таким чином, процес особистісного розвитку має певні етапи і кризові періоди, під час яких людина відчуває психологічний дискомфорт. Активізація самосвідомості, зміна життєвих позицій, формування свідомого світосприйняття надає шанс щось змінити у собі й стосунках. Отже, криза є важливим етапом на шляху досягнення особистісної зрілості. Гармонійний розвиток особистості визначається готовністю до вирішення смисложиттєвих завдань, до морального самовизначення, що стає можливим лише при наявності чітких духовно-моральних переконань і достатньому рівні духовно-моральної саморегуляції.

Відтак, особистісний розвиток може бути як *гармонійним*, так і *дисгармонійним* (*непродуктивним*). Гармонійність несе в собі позитивний зміст, будучи одночасно процесом і результатом продуктивного особистісного розвитку. Гармонійність розвитку особистості визначається її моральним становленням, яке зумовлюється рівнем розвитку моральної свідомості і сприяє формуванню моральної саморегуляції

[4]. У такий спосіб ми виявляємо причинно-наслідковий зв'язок: на особистісний розвиток впливають спадковість, темперамент, виховання, які, у свою чергу, піддаються істотній зміні в процесі самовиховання особистості завдяки духовно-моральним та вольовим впливам з боку самої людини. Таким чином, одержуємо ланцюжок детермінації вектора особистісного розвитку (рис. 1).

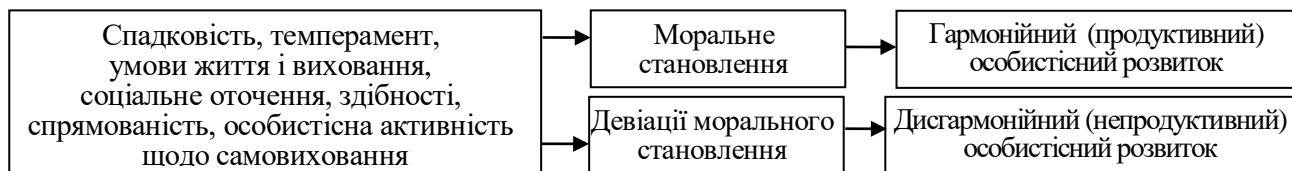

Рис. 1. Детермінація особистісного розвитку.

Теоретичний аналіз психологічних концепцій дозволив визначити психологічні детермінанти гармонійного особистісного розвитку:

- соціальні фактори (сприятливі умови виховання, доброзичливе соціальне оточення, прийняття особистості);
- усвідомлення і врахування власного типу темпераменту, особливостей вищої нервової діяльності; подолання внутрішньоособистісних суперечностей;
- інтелектуально-когнітивні чинники (прийняття себе, здатність до визнання власних помилок, позитивне мислення, конструктивна актуалізація креативних здібностей);
- морально-почуттєві психологічні чинники (позитивні почуття, почуття задоволення від здійснення моральних вчинків позитивно-ціннісне самоставлення, адекватна моральна самооцінка, ціннісне ставлення до людей);
- морально-вольові психологічні чинники (активізація волі й особистісної активності щодо самовиховання);
- духовні чинники (особистісна саморефлексія, духовна спрямованість, пошук сенсу життя, актуалізація духовного потенціалу, буттєвих та релігійних потреб, цінностей самопізнання, духовності, саморозвитку, мотивації до самовдосконалення, здатність до децентрації, подолання егоїзму, життєтворчості).

Зазначені чинники сприяють формуванню духовно-моральної саморегуляції, яка є основним психологічним механізмом гармонійного особистісного розвитку.

Список використаних джерел

1. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Булах Ірина Сергіївна. – К., 2004. – 46 с.
2. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк / Під

- ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989. – 609 с.
3. Максименко С. Д. Психічне здоров'я дітей : авторські програми з психології / С. Д. Максименко ; упор. О. Главник. – К. : Шк. світ, Психол. б-ка, 2002. – С. 4–10.
 4. Павлик Н.В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці / Н.В. Павлик : монографія. – К.: Логос, 2015. – 383 с. ISBN 978-966-171-967-4.
 5. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
 6. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 720 с.
 7. Франкл В. Доктор и душа : [пер. с англ.] / В. Франкл. – СПб. : Ювента, 1997. – 287 с.